

Az erdélyi államiság kérdése gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár *Columba Noe* politikai röpiratának tükrében^[1] (1704)

I. BEVEZETÉS

Az Erdélyi Fejedelemség történetének 1691-1711 közötti időszakát a magyar történettudomány – és jogtudomány művelői a Habsburg politikai hatalom Erdélybe történő berendezkedése időszakának tekintik. Ez az időszak a politikai és jogi átrendeződés időszaka, kisebb-nagyobb belpolitikai küzdelemmel tarkítva.

A 17. század végi és 18. század eleji Erdély politikai állapota és sorsa szervesen egybefonódott Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai tevékenységével.^[2] Őt is, mint korábban kiváló tanítóját, Apáczai Csere Jánost, az Erdélyi Fejedelemség államiságának megerősítése és annak belpolitikai stabilitása foglalkoztatta. Elképzelésében egy új erdélyi állam jövőképe formálódott meg: egy politikai, gazdasági és kulturális szempontból erős és virágzó Erdélyé. Ennek megvalósításához kül- és belpolitikai koncepciókat készített.

a) Külpolitikai koncepciója alapján a hajdani Bethlen Gábor és I. Rákóczi György virágzó Erdélyi Fejedelemsége, a török szövetségben németre támadó erős erdélyi állam szövetségre léphet a protestáns Hollandiával és Angliával.

b) Belpolitikai koncepciója alapján Erdély államiságának és protestantizmusának megerősítését, fenntartását egy erőskező protestáns (refor-

[1] A mű teljes címe: *Olajágot viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökkel, oláhokkal és moldvaikkal való örökös és tökéletes békeség megszerzésére készítettett korszó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy - Brittanía királynéjának és a több keresztény királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattatik Fridericus Gotefridus Veronensis által. Hágában Theophilus Philadelphus betűivel a kigyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV.* – A röpirat eredetije Bécsben a Haus-, Hof und Staatsarchivban található, Hungarica Specialia Fasc. 365. jelzet alatt. 56r-65v. A röpirat több másolata a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárájában található. Jelzete: Mss. 619. A mű magyar nyelvű szövege a Függelékben. Magyar fordítása megjelent Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós a kancellár. Dicsőszentmárton, 1926. 195-205. p. [2] R. Várkonyi, 1993, 12.

mátus) fejedelem személyében és a protestáns egyházak politikai, társadalmi és kulturális befolyásának növelésében képzelte el.

Bethlen Miklósnak néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy ráeszméljen a 17. századi Erdély társadalmi és politikai valóságára, belső ellentmondásaira, politikai pártharcaira. Rá kellett ébrednie arra, hogy az uralkodó tekintélye, a fejedelemség régi fénye semmivé vált. Meggyőződése volt, hogy hivatása, Isten előtti felelőssége nem engedik őt, hogy a nehézségek ellenére meghátráljon. Véleményt nyilvánított, harcba szállt az Erdélyi fejedelemség államiságának megőrzéséért, a protestáns hagyományokért és azok intézményeiért. Az erejét meghaladó feladat teljesítésében az isteni gondviselés és eleve elrendelés tudata vezette őt élete végéig.

II. A MORIBUNDA TRANSSEYLVANIAE RÖPIRAT, MINT A COLUMBA NOE ELŐKÉPE

Bethlen Miklós 1687-ben kiadta a *Moribunda Transsylvaniae* röpiratát, amelyben politikai szempontból meggyőzően hirdette Erdély és a Habsburg-ház szövetkezésének előnyeit. Ennek a röpiratnak az elkészítését a *Balázsfalvi Egyezmény* előzte meg. Az egyezmény megkötése után egyre világosabbá vált az erdélyi politikai elit számára az a tény, hogy a fejedelemség jövője az állami függetlenségét illetően megpecsételődött. I. Apafi Mihály fejedelem (1661-1690) és a tanácsurak Fogarasban „rabok voltak a saját országukban”. A fejedelemségben immár a Habsburg udvar katonasága parancsolt. A katonaság kiteleltetése költségeit pedig Erdély lakosságának kellett vállalnia. E kilátástalan állapotok között fogalmazta meg Bethlen Miklós a *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta (A haldokló Erdély a felséges Lipót császár lábainál)* című röpiratát. E művében Bethlen kéri, hogy Lipót császár adja ki Erdélynek a *Diplomát*, amit az erdélyi rendek annak idején tájékozatlanságból, de nem rosszakaratból visszautasítottak. Bethlen Miklós a röpiratban kérvénnyel fordult a császárhoz. Kérvénye az Erdélyi fejedelemség jövőbeni politikai koncepcióját tartalmazza. Koncepciója alapján a császárnak orvosolnia kellene a kormányzat bajait és az erdélyi fejedelem jogkörét meghagyva engednie kellene, hogy a felterjesztett Diploma alapján Erdély a császári hatalom protektorátusa alatt saját törvényei szerint, és a vallásszabadság fenntartásával működjön a jövőben. A bécsi udvarhoz felterjesztett iratnak nem lett meg az a hatása, amelyet várt tőle. Bécs politikai hatalmi pozíciói a térségben nem követelték meg, hogy garantálja az Erdélyi Fejedelemség alkotmányát. A *Moribunda Transsylvaniae*nek azonban más pozitív hatásai érvényesültek: megalapozta Bethlen Miklós tekintélyét a Bécsi Udvarban, felfigyeltek Bethlen személyére, felismerték a kiváló politikust, akivel érdemes tárgyalni. A másik hatás a két erdélyi politikus, Bethlen és Teleki Mihály közeledésében nyilvánult meg. A harmadik és egyben legnagyobb hatása a műnek abban rejlett, hogy Caraffa

katonai parancsnok a műben megfogalmazottak értelmében dolgozta ki Erdély szervezéséről szóló tervezetét, mivel a *Moribunda Transsylvaniae* emlékiratban Bethlen olyan meggyőzően fejtegette azt, hogy Erdély csak a saját törvényei és államszerkezete megtartásával békéltethető meg. Bethlen Miklós kiemelten hivatkozott az *Approbatákban* és a *Compillatákban* meghatározott vallási és világi törvényekre, amelyek fenntartották az Erdélyi Fejedelemség belső rendjét. Ez a politikai koncepció végigkísérte Bethlen politikusi pályafutását és a későbbiekben kidolgozott *Diploma Leopoldinum* tervezetben csúcsosodott ki. A bécsi udvar célja az volt, hogy az erdélyi fejedelem és a rendek formális hűségnyilatkozatban biztosítsák az udvart lojalitásukról. Caraffa tábornok megpróbált érvényt szerezni Bécs politikájának. A feladata az volt, hogy az egyoldalú hűségnyilatkozatot megszerezze anélkül, hogy bármilyen engedményt biztosítsanak az erdélyi alkotmány megtartását illetően. Caraffa 1688 februárjában érkezett meg Szebenbe, és kemény kézzel fogott hozzá a feladat elvégzéséhez. A fejedelmi szállást lefoglalta, majd üzenetet küldött Apafinak, hogy a név szerint kijelölt főurakat, köztük Bethlen Miklóst, küldje be hozzá Szebenbe. Bethlent fogadva kifejtette, hogy olvasta a felterjesztett emlékiratát és I. Lipót figyelmébe ajánlja őt. Caraffa tábornok megnyerte Teleki Mihályt a hűségnyilatkozat elfogadására, és több erdélyi főúr is a hűségnyilatkozat mellett szavazott. Bethlen Miklós és Apor István szóltak ellene és helytelenítették a hűségnyilatkozat elfogadását, amely alapján Erdély újra visszatér a Magyar Királysághoz. A Diploma Habsburg részről történő elfogadása még váratott magára.

III. A COLUMBA NOE CÍMŰ POLITIKAI RÖPIRAT

A *Diploma Leopoldinum* kieszközlése^[3] után tizenkét évvel a Habsburg hatalom létrehozta az erdélyi kormányzékot, a Guberniumot, azon belül pedig a kancellárságot. Bethlen Miklós – számolva Erdély különválásával – egy politikai tervezetet készített *Columba Noe* címmel.^[4] Ebben az emlékiratban Erdély államiságának megőrzését és a béke helyreállítását kívánta szolgálni.

Mindaz, amit a *Diploma Leopoldinum* garantált Erdély státuszára nézve, megváltozott az eltelt tizenkét év alatt. Rabutin és a hozzá hasonlók a Bécsi Udvarban lábbal tiportak minden alkotmányos keretet. Erdély alkotmánya romokban hevert. II. Apafi Mihály fejedelem Bécsben tartózkodott, császári engedély nélkül nem hagyhatta el a várost. Az Erdélyi Guberniumot minden hatalom és jog gyakorlásától megfosztották. Rabutin generálissal a Guberniumnak lehetetlen volt őszintén együttműködni, mert nem helyeselheték balfogásait és erőszakos-

[3] Az 1691. október 16-án elfogadott *Diploma Leopoldinum* hitlevél az erdélyi rendek és a Habsburg udvar közötti egyezség jogi dokumentuma, amely ünnepélyes formában ígérte Erdély alkotmányának és szabadságának tiszteletben tartását.

[4] R. Várkonyi, 1993, 12.; Bethlen, 1979, 283–284.; Tóth, 2007, 11–21.

kodásait. Egységes álláspont kifejtésére sem kerülhetett sor, mert a guberniumi tagok között is akadt olyan, aki titokban értesítette Rabutin minden megbeszéléséről. A fejedelemség három politikai és államalkotó nemzete, a magyar, a székely és a szász náció polgárháborús állapotok között volt, az országot pedig portyázó hadak dúlták és fosztogatták.^[5] A Gubernium tagjai megosztottak voltak minden kérdésben, a fondorkodás, irigykedés és gyűlölködés a politikai élet részévé váltak. A szultánt a karlócai béke (1699) kötelezte a béke fenntartására.^[6] A császár hadait lekötötte a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) kitörése.

Ebben a teljesen kilátástalan erdélyi helyzetben két fontos tényező készítette Bethlent a *Columba Noe* megírására: 1702-ben utolsó diplomáciai útján elkészített *Penetralia* című politikai tervezetével még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy Erdély politikai viszonyainak újratárgyalását és újrendezését napirendre tűzzék és megtárgyalják.^[7] Próbálkozása azonban nem járt sikerrel. A másik fontos tényező az 1704. évi erdélyi pusztítások letragikusabb eseménye, a Nagyenyedi Református Kollégium elpusztítása volt, amely mélyen érintette Bethlen Miklóst mint főgondnokot.

A tervezetet több kísérő levéllel együtt Pánó István görög kereskedőnek adta át, aki Bécsbe készült. Késlekedvén a levél kivitelével, Bethlen Miklós visszakövetelte azt. Gyanút keltvén a levél átadásának sürgőssége, Pánó István Rabutinnak adta át az iratcsomót. Wesselényi István *Naplója* említést tett egy a császárhoz intézett állítólagos jelentésről, amelyben Bethlen beszámolt a Rabutin vezette kegyetlen hadjáratokról. E tervezet szolgáltatta az indokot arra, hogy végleg leszámoljon Bethlen Miklóssal.^[8]

Két évvel később a tervezetet megküldte Jacob Jan Hamel-Bruininx holland, George Stepney angol és Christian Friedrich Bartholdi porosz bécsi követeknek. A levél szerzője nem fedte fel kilétét, a végén aláírás helyett az „atyátok fia és megismert szolgátok”-at írta. A címezettek felismerték a szerző kilétét. George Stepney angol követ rendszertelen és következetlen elképzelésnek nevezte a *Columba Noe* röpiratot, annak szerzőjét pedig ostobának és meggondolatlannak. Az eredetileg francia nyelven íródott levél magyar nyelvű változata: „*Én jó Uraim, A Lelki Attyafiság és az ti mostani nagy hivatalotok, kéntelenített engemett arra, hogy eszt az egy Barátom jeles elméjétől származott Projectumott, néktek el külgem, a ki is míg az Istennek ez iránt való javallását nem láttya, nem akarja magát ki adni. Élyetek véllé, ha néktek teccik, en ugy gondolom, hogy e nélkül, valamellyetekett cselekesztek, mindenek füstben mennek s Jegen Epitetek, Ha meltonak itillitek, el küldhetitek eszt Hollandiában s. Angliában, hogy ott*

[5] R. Várkonyi, 1984, 409.

[6] Acsády, 1899, 48.

[7] Bethlen, 1987, 927–931.

[8] „... amint hallottam, hogy megírta volna ugyan Bethlen Miklós úr, hogy a generál miképpen égettetti, s pusztíttatja az országot, ezek és több uraknak lévén már kezekben Panónak sok levelei...” Wesselényi István naplójának Bethlen Miklórsra vonatkozó feljegyzéseit kiadta P. Szathmáry, 1891. 13–60.

kinyomtassák, En kérlek titekett, Bertholdi Uramon kívül engemett senkinek ki ne agyatok. Az ki vagyok nektek mindnyájaknak Jo Uraim Atyátok fia és es meg ismert szolgátok. Anno 1704. in Mense Aprili En magam pecseteltem (es visszapecseteltem).^[9]

A röpiratot Bethlen Miklós álnév alatt, I. Lipót császárnak ajánlva, Hágában akarta kinyomtatni. A mű megírásának okairól értesíti az olvasót és mindazoknak, akiknek e művet szánta: „Az haza és proxime (közelebbbről) Enyed romlása, kit bizony, mint egy gyermeket, úgy megsirattam, indíta a Noé galambja írására. Isten előtt állok, s írom, jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyok. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készíttem. Én Istenem szánj, meg s minthogy Te mindent tudsz, te szabd én reám, mert én azzal nem merek dicsekedni, hanem te szabd én reám ingyen való kegyelmedből.”^[10]

Az álnéven megjelentetett röpirat Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai koncepciója Erdélynek a Habsburg-birodalmon belüli státuszát tekintve. A rövid történelmi bevezetőben a Mohácsi vész (1526) utáni időket mutatja be, egészen a karlócai békéig (1699). A röpirat programot tartalmaz, amely mintegy 18 pontban tárgyalja a kancellár koncepcióját. Bethlen elképzelése szerint „Választassék ő felsége által erdélyi fejedelemnek és Magyarország részeinek, melyet tudniillik régenten a felséges ausztriai ház Bocskainak és Bethlen Gábornak engedett volt, egy ifjú és ilyen szerencsére méltó nagy német házból született, reformata valláson lévő fejedelem, aki vegye magának feleségül egyiket a felséges erczherczeg kisasszonyok közül és az említett országot vagy herczegséget vegye jegyruhául az erczherczeg kisasszonnyal együtt és tartsa a fiúágon örökösév...”^[11]

A választott erdélyi fejedelem bizonyos „külpolitikai feltételek” között uralkodhatna. A Portának és az Udvarnak adófizetője lenne, akikkel jó viszonyt tartana fenn. (A jó viszonyt fontosnak tartotta Bethlen, mivel jól tudta, hogy az Erdélyi fejedelemség viszonylagos függetlenségének fenntartása egyedül csak így lehetséges.) A fejedelemnek mindkét udvarnál lenne követsége, képvisellete, majd a politikai koncepció 5. pontjában a kancellár rátér az Erdélyi Fejedelemség belső ügyeire: „Belső állapotja, mely a népre nézendő úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok, végezetre, minden ecclesiái és külső dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak Bethlen Gábor alatt a lelkiismeretnek teljes szabadságában, az Erdélyben és Partiumban bevett négy recepta religiok iránt. A mi penig a király birodalma alatt Maradandó Magyarországot illeti, legyen a fejedelem, maga Bécsben küldendő residensi által a Magyarországon levő protestánsoknak patrónusa, szószólója a több, Bécsben resideálni szokott protestáns fejedelmek követivel és residensivel együtt. Az ilyen fejedelemségnek

[9] Bethlen, 1987, 963. A levél eredetije megtalálható a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Hungarica, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons. Mons. Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie Ca Mr. Beroldi envoj (...) De S. M. Preussien.; P. Szathmáry, 1891. 45.; Simonyi, 1871.

[10] Bethlen, 1955. 2. köt., 368.

[11] Gyárfás, 1924, 195.

jussának megtartására kötelezzék hittel és királyi palotával magokat a császár és magyar király mind most és azoknak successoraik is, valamikor ilyen fejedelmek inauguráltaknak, erre vigyázó közbírák legyenek az angliai, svécziak, dániai s prussziai királyok, az impérium státusi, a hollandusok s helvétusok.”^[12]

Bethlen Miklós kancellár 1704-ben, az erdélyi államiság hagyományainak megtartását nem a belső viszonyok változtatásával, hanem külpolitikai helyzetét újragondolva látta biztosítottnak, és a jövőre nézve visszanyerhetőnek. Nem állt mögötte politikai párt, fegyveres erő vagy társadalmi bázis. A gyakorlati cselekvőképesség bármily kis lehetőségével sem rendelkezett. Műve elméleti tartalmával, annak politikai üzenetével viszont jelentős alkotás. Az előbb említett címével is kifejezi azt a tényt, hogy az erdélyi állam helyzetét az új európai viszonyok összefüggésében próbálja újrafogalmazni. Úgy látja, hogy Erdély belső kormányzatát is az országnak az európai hatalmi viszonyok között betöltött helyzetére építve lehet megnyugtatóan elrendezni.^[13] Érdekes dolognak vélhető az a meggyőződése, hogy Erdély az európai hatalmi egyensúly tényezője. Bethlen elgondolása szerint idegen protestáns fejedelem személye fűznél szorosra Erdély viszonyát a 17. századi Nyugat-Európa protestáns nagyhatalmaival, Angliával, Hollandiával és Poroszországgal. A Habsburg-család dinasztikus igényeit a császári családból származó feleséggel elégítenék ki. Az ország belső önkormányzatát viszont a központi hatalom kizárólag erdélyiekből álló tanácsa biztosítaná.

Az országgyűlést, mint a belső ellentétek forrását eltörölné. Bethlen politikai koncepcióját – a nagyközönség számára érthetőbbé és világosabbá tétele érdekében – a 16. században keletkezett *Heidelbergi Káté*^[14] mintájára kérdés-felelet formában tárja a címzettek elé. Az 5. kérdésben kifejti a protestáns (református) fejedelem megválasztásának szükségességét: „*Miért legyen református? Felelet: 1. Mert a nép, akinek előtte járó leszen, nagyobb részint azon vallású, vagy lutheránus és oláh. Erdélyországának száz esztendőttől fogva mindenkor református fejedelem vala, láss erről a 10. punctumban. 3. A református fejedelem alatt katolikusoknak Erdélyben securitások, becsületek és minden szerencséjük épen megvolt s meg is leszen, melyet a más két vallások és az harmadik, az oláh, katolikus fejedelem alatt magoknak nem ígérhetnek. 4. Hanemha ez Erdélyben így leszen, másként Magyarországon a reformátusoknak és lutheránusoknak minemű securitások lehet? 5. Az egész Európában levő protestánsoknak kell itt complacelni. 6. A török is és az egész napkeleti görög ecclesia, legközelebb pedig a moldvai és havasalföldi fejedelmek, ha megkérdik is őket, ezt inkább akarják.*

[12] Gyárfás, 1924, 197.

[13] R. Várkonyi, 1984, 409.

[14] A Heidelbergi Káté a 16. századi reformáció kálvini irányzatának az 1563. január 29-én tartott Pfalzi Zsinaton hivatalosan elfogadott hitvallási irata. Az 1568-as Debreceni Zsinaton hivatalosan elfogadott hitvallások egyike. Ld. Szilágyi, 1869; Zoványi, 1910; Zoványi, 1939; A Heidelbergi Káté története, 1965.

7. Mert különben soha a religiók iránt való hadakozások és zűrzavarok el nem kerültethetnének.”^[15]

IV. AZ ERDÉLYI PROTESTANTIZMUS, MINT POLITIKAI TÉNYEZŐ BETHLEN MIKLÓS BEL- ÉS KÜLPOLITIKAI KONCEPCIÓJA TÜKRÉBEN

1) Bethlen Miklós kancellár belpolitikai koncepciójában jól látta azt a tényt, hogy a nyugati protestáns államokban a politikai és társadalmi életben nagyon fontos szerepet tölt be a vallás.^[16] A protestáns vallás a 17. században az egyéni és kollektív élet meghatározója és alakítója volt. A protestáns – ezen belül is a kálvini vagy helvét irányzat, a református – vallás átszötte az egész erdélyi politikai, társadalmi és kulturális életet. Nem véletlen, hogy a *Columba Noe* röpiratában Bethlen református vallású fejedelmet kíván továbbra is Erdély élére. Kettős megfontolásból: először hitbéli meggyőződésből, másodsor pedig a 16. századi Erdélyi Fejedelemségben kialakult jogszokás alapján. Az Erdélyi Fejedelemség 1541–1690 közötti időszakában, kisebb megszakításokkal, a református (protestáns) vallás hegemon szerepet játszott a többi meglévő – szász lutheránus (protestáns), római katolikus és görögkeleti (ortodox) – vallással szemben.^[17] Erdély jogi státusszal rendelkező nemzetei a Kápolnai Uniótól kezdve (1437) a magyar, székely és szász voltak. A magyar nemesség többsége a 17. századi Erdélyben protestáns, azon belül pedig református volt. A székelység egy része, valamint az ország lakosságának szétszórta élő kis hányada a 16. századi erdélyi reformáció viharos századában megmaradt a római katolikus vallás követőjének. A katolikus vallással szemben bizonyos korlátozások voltak érvényben: megválasztott és kinevezett katolikus püspöke volt Erdélynek, de a 17. században (1691-ig) nem engedték be oda. A jezsuitákat 1607-ben kitiltották Erdélyből. A ferencesek elsősorban Székelyföld Csíki medencéjében, Csíksomlyón, a ferences központban működtek tovább zavartalanul. Az erdélyi katolikusság számban ugyan megfogyatkozott, érdemben azonban jeles személyiségeket adott az erdélyi politikai életnek az Apor család tagjaiban. A 17. századi Erdélyben a református vallású fejedelmek józanul kezelték a vallások közötti egyensúly fenntartását és a bevett vallások működését, beleértve a katolicizmus ügyét is. Vigyáztak arra azonban, hogy a református vallás hegemon szerepe biztosítva legyen. A szászok pedig

[15] Gyárfás, 1924, 203.

[16] Bethlen Miklós kancellár erdélyi, protestáns főúri származásának és protestáns szellemiségű neveltetésének köszönhetően jól ismerte a 17. századi Erdély protestáns szellemiségéből származó előnyöket. A nyugat európai peregrinációs útján (Hollandia, Anglia) alkalmá nyílt megismerkedni a fejlett protestáns többségű államok belső politikai, társadalmi és egyházi életével. Az ott szerzett tudománnyal, gazdag ismerettel és tapasztalattal a tarsolyában tért vissza az Erdélyi Fejedelemségbe. A külföldön szerzett tapasztalatok arra ösztönözték, hogy Erdélyben is hasonló politikai, társadalmi, egyházi és gazdasági struktúrákat próbáljon meg alkalmazni.

[17] Bíró, 1925, 75.; Bíró, 1986, 590–608.

a 16. század óta megmaradtak az ágostai lutheránus valláson. A szász autonómia az ún. *Universitas Saxonum* (1486) területi-rendi önkormányzati intézménye virágzó, jól működő társadalmi-politikai, egyházi életet biztosított a szász nemzetnek. Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) és az I. Rákóczi György (1630–1648) nevével fémjelzett korszakban jó viszonyt tartottak fenn a többi protestáns vallású nemzettel. A szász lutheránus egyház pedig jó kapcsolatot tartott fenn mind a fejedelemmel, mind a református egyházal. Bár a szászok tevékenyen részt vettek az Erdélyi Fejedelemség bel- és külpolitikájában, a magyar nemesiség mindvégig megőrizte hegemon státuszát. A szászok a 17. századi Erdélyben szabad polgárokként szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek.

A román lakosság nem rendelkezett politikai értelemben vett jogi státusszal, nem tartoztak az Erdélyi Fejedelemség államalkotó nemzetei közé, ezért nem szólhattak bele a politikai életbe. A görögkeleti (ortodox) vallás törvényesen létező, de nem bevett vallás (*recepta religio*), a megtűrt vallások kategóriájába sorolták, amelynek püspökét havasalföldi metropolita nevezte ki, de az erdélyi fejedelem és az erdélyi református püspök gyámkodása alatt működött.

Az Erdélyi Fejedelemségben, az országgyűlés egykamarás lévén, a fejedelem hatalma és politikai befolyása nagy volt. A fejedelem hívta egybe az országgyűlést a fontosabb állami ügyek megtárgyalására, melyek között legtöbbször ott szerepeltek a vallásügyi problémák is. A felterjesztett sérelmek ügyében a mindenkori fejedelem döntött.^[18] A rendek az előterjesztéseket általában megszavazták és nem mertek ellenszegülni a fejedelmi akaratnak. A fejedelem református (protestáns) lévén,^[19] nagy befolyással rendelkezett az erdélyi református egyházi életre és egyben az erdélyi protestantizmusra. A protestáns művelődésben és egyházi életben, főpatrónusi minőségben gyakorolta hatalmát.^[20]

Bethlen szerint a református fejedelem és annak támaszai, a református főrendek a református egyházal karöltve meg tudják valósítani és fenn tudják tartani Erdély belpolitikai egyensúlyát, a 16–17. században is működő *vallási tolerancia* elvére alapozva.^[21] Bethlen szerint a belpolitikai egyensúly megteremtéséből származna a gazdasági életre is serkentően ható kálvini tanítás, amely

[18] Asztalos, 1936, 273–279.

[19] A 17. század elejétől református főúr ült a fejedelmi székben. Ez érvényben is volt Bocskay Istvántól I. Apafi Mihályig (1605–1690).

[20] Huszár, 1924, 38–42.

[21] János Zsigmond fejedelem uralkodása alatt, 1568 januárjában, a Tordán tartott erdélyi országgyűlés az alábbi törvényt hozta: „Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszeritse az ő lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyögessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.” (Benda, 1994, www.oszk.hu/00900/00979/01/benda.htm)

szerint a keresztyén ember munkájának Isten dicsőítését kell szolgálnia.^[22] E tanítás gyakorlati alkalmazásának szemtanúja volt Bethlen Miklós hollandiai és angliai tanulmányútján. Elgondolása szerint ez csak a Habsburg udvarral való jó viszony fenntartásával valósítható meg.

2) Bethlen Miklós kancellár külpolitikai koncepciójának alapelve az volt, hogy Erdély és Magyarország sohasem egyesülhet sem török, sem német, vagy magyar főség alatt. Erdélynek mereven el kell zárkóznia Magyarországtól. Az elzárkózás és idegenkedés oka a Magyarországon uralkodó vallási türelmetlenség, amelytől Bethlen szinte féltette a vallás- és szólásszabadságot és ezzel együtt az erdélyi protestantizmust.^[23] Nagyon helyesen ismerte fel azt a történelmi és politikai ténytet, hogy a nyugati protestáns nagyhatalmaktól távol és elszigetelten fennálló protestáns Erdély egyedül csak a protestáns hatalmak támogatására számíthat. A vallás és a belső önállóság fenntartása érdekében fontos volt a nyugati, protestáns államokkal kötött szoros politikai szövetség. A 17. századi történelmi előzmények, a harmincéves háború (1618–1648)^[24] és a protestáns, gályarab prédikátorok Nápolyban történő kiszabadítása (1676), mind azt bizonyították, hogy a Habsburg-hatalom árnyékában szükséges a holland és angol nemzetközi garancia az Erdélyi Fejedelemség államiságának megtartása érdekében. A református német uralkodók mind arra valóak, hogy az eddig is önállóan fejlődött erdélyi kultúra további zavartalan életét biztosítsák. Nem a véletlen műve volt, hogy John Paget, Anglia konstantinápolyi nagykövete, Bécsbe tartó útja során, 1702-ben nagy kitérőt tett Erdélybe. Bethlen Miklóssal találkozott és tárgyalt. Bethlen Miklós kíséretében Kolozsvárig utazott. Útközben meglátogatta a Nagyenyedi Református Kollégiumot és megismerkedett az erdélyi református egyház gondjaival. John Paget elutazása után Bethlen Miklós 1702-ben Bécsbe ment, ahol tárgyalt I. Lipót császárral. Erdély helyzetének rendezéséről tervezetet adott be József főhercegnek. Bethlen tevékenységét árgus szemekkel figyelték Bécs-

[22] Kálvin, 1909–1910, 255.

[23] „A tordai országgyűlés négy vallás – a katolikus, evangélikus, református és unitárius – szabadságát és egyenjogúságát mondta ki. Tegyük hozzá: elsőnek a világon. Államvallás nincs, az uralkodói hatalom fölötte áll az egyháznak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbjai vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezeteket szidalmazni, papjait gyalázni, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni. Egy olyan korszakban, amelyben tőlünk nyugatra a vallás nevében az országok háborút viselnek egymás ellen, amikor Franciaországban a Szent Bertalan-éji vérengzés több tízezer hugenotta halálát hozza, amikor a Habsburg-császár kijelenti, hogy inkább váljék lakatlan sivataggá országa, de nem tűri meg a protestáns vallásúakat – Erdély a felekezeti béke földje. Itt később is, a katolikus Báthory István vagy a református Bethlen Gábor fejedelmi tanácsában minden felekezet képviselője jelen van, s a felekezeti panaszokat a négy bevett vallás képviselőiből álló bizottságok vizsgálják meg. A vallási türelmetlenségben izzó Európában Erdély a felekezeti béke szigete.” (Benda, 1994.)

[24] A harmincéves háborút (1618–1648) lezáró Westfaliai béke 1648-ban elismerte Erdély függetlenségét, mely fölött nemzetközi garancia őrködött.

ben. A Habsburg udvar jól működő kém hálózata követte minden mozdulatát. Wesselényi István Naplójának egyik részében találunk arra utaló nyomokat, hogy Bethlen Miklós 1702 nyarán a II. Rákóczi Ferenc és körének szervezkedését is érintő ügyben járt Bécsben.^[25]

Cserei Mihály történetíró (1668–1756) örökítette meg negatív véleményét Bethlen röpiratáról és annak következményeiről, azonban felbecsülhetetlenül értékes információval szolgált Bethlen Miklós életének ezen időszakáról. Más perspektívából vetít fényt Bethlennek az erdélyi protestantizmusért és az Erdélyi Fejedelemség államiságának megtartása érdekében hozott áldozatára. Mindez gazdagítja, színesebbé teszi a Bethlenről és a protestantizmushoz való viszonyáról alkotott képet: *„A szegény Bethlen Miklós is megesék Szebenben. Amint örökké hallottam, senki nem elég okos magának, és a bölcs ember, mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik, mint az együgyű. Szintén úgy jára ő is, noha Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ér, és a római császár első miniszterei között is tekintetben lehetett volna az ő nagy bölcsességéért: nagy boloncságot cselekedék, egy projectumot íra, hogy Erdélyben minemű directió állíttassék, az Austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a töröknek is adózzék. Több olyan haszontalanságok vadnak írásában, melyet egy csekély elméjű ember is könnyen megcsúfolhatna. Azt a projectumot titkon egy Pano Stepan nevű nála ismeretes görögnek adta vala kezében (mivel akkor Magyarországon tracta vala a német császárok és a magyarok között, az angliai és hollandiai követek, is mint mediatorok lejöttenek vala Nagy-Szombatban a tractára) ki akkor Bécsben akar vala menni, hogy az angliai oratoroknak praesentálja. A görög Rabutinnak felviszi, s megmondja, hogy tőle Bethlen Miklós küldeni akarja tractára. Rabutin megolvastatván és megharaguván, Bethlen Miklóst arrestáltatja s megparancsolja a Guberniumnak, hogy törvényt tegyenek rája. Régen vala nehézség Bethlen Miklóstra a generáltól azért, mert ő egyedül jó tudván egész Európában, úgy a császár udvarában levő politicát is, nem akar vala hizelkedni úgy sem a generálnak, sem a több német officéreknek, mint a több magyar, kik csaknem Isten gyanánt imádják vala őket, és egy rossz kornétásnak is Illustrissimus titulust adnak vala. A gubernátor is nem szerette, mert sok rossz dologról sokszor a gubernátort megintette, s mivel a gubernátor cape-rape ember vala, Bethlen Miklós sok afféle dolgaiban akadályt csinált. Apor István halálos ellensége vala, úgy a többi pápista urak is, sőt a maga religioján valók sem voltak benne contentusok vele, azért a maga felfuvalcságáért. Így könnyen conspirálnak ellene, és minyájan akarák veszedelmét...”* Meg is sententiázzák, s Rabutin azon vala, hogy meg is ölesse, de Bethlen Miklós causáját apellálá a császár eleiben, s felvivék azután magát is Bécsben, s azolta oda vagyon, nem

[25] R. Várkonyi, 1997. július, www.korunk.org; William Paget jelentései Earl of Nottinghamhez 1690–1691. London Public Record Office SP 80. 1695. november 1-i beszámolója. British Library Kézirattár. 8880/12.; Wesselényi, 1983, 432.; Gömöri, (é. n.), 53–60.

hiszem, hogy többször onnan leboocsássák.^[26] Cserei Mihály történetíró emlékezésében nyilvánvalóvá válik, hogy Bethlen Miklós kancellár árulás áldozata lett. Juhász István egyháztörténész politika- és jogtörténetileg helytálló és nagyon tárgyilagos megállapításában rávilágít Bethlen Miklós politikusi küldetésére és egyben tragikus végzetének okára: „...azon fáradozik, hogy Erdély autonóm élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága és securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években – Erdély érdekében – a Béccsel való megegyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal, és a hatalom magyar szolgálival való tárgyalásaiban, – ugyancsak Erdély érdekében – kénytelen újból és újból ellenállni a bécsi követeléseknek...”^[27] Ez okozta politikai karrierjének végét is.^[28]

A *Columba Noe* műben megfogalmazott tervzet megvalósítható lett volna egy gazdaságilag, társadalmilag és politikailag rendezett, erős Erdélyi Fejedelemségben. Egy olyan Erdélyben, amelyet nem gyengített volna le II. Rákóczi György (1642–1657) erdélyi fejedelem 1657-es szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata, és amelyet nem osztott volna meg egy erős társadalmi, politikai oligarchia. Bethlen Miklós kancellár megfogalmazása szerint a társadalmilag és politikailag meggyöngült Erdély számára egyedüli járható út maradt: a Habsburg udvarral kötött politikai kompromisszum.

V. ÖSSZEZÉS

Erdély 18. század eleji történetének tragikus fejezete Bethlen Miklós koncepció pere, amely politikusi pályájának végét is jelentette.^[29] Az ő élete, személyisége és munkássága elválaszthatatlan a 18. század eleji Erdélytől és erdélyi protestantizmustól. Politikusi arcélén egyik legrokonszenvesebb vonás, hogy minden kudarc ellenére sohasem adta fel célját.

[26] Cserei, 1983, 25.

[27] Juhász, 1945, 113. (adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf.)

[28] Nagy, 2005, 98. (www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73.) Bethlen Miklós kancellár így emlékezik erről Önéletírásában: „...az haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermeket úgy megsirattam, indita a noe Galambja irására. Isten előtt állok s irom jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyok, hogy én azt kiirni nem tudom. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készítém és annak a Panó istván görögnek oda nem adám...” (Bethlen, 1955, II., 367–368.) A történetek háttérében egy jól szervezett kémhálózatot sejtethetünk. Rabutin Erdélybe jövelele óta árgus szemekkel figyelte és figyeltette Bethlen Miklós kancellár politikai tevékenységét. Politikai ellenfélt látott személyében. (V. ö. Staatsarchiv, Wien. Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv.) A periratcsomó tartalmazza Bethlen Miklós kancellár kísérőleveleit: 1. Szentkereszthy András-hoz, a Bécsben működő erdélyi kancellária titkárának címzett levél. (1704. április 25.); 2. Tarczali Zsigmondhoz, Bethlen bécsi ágenséhez intézett levél (1704. április 28.); 3. Hamel Bruyninxhez, Hollandia bécsi követéhez írt levél (keltezés nélkül). (Wesselényi, 1891, 1–60.)

[29] Gyárfás, 1926.; R. Várkonyi, 1993, 12.

A 18. század eleji Erdélyben munkálkodó gróf Bethlen Miklós lelkileg szemben állt a kormányzást átvevő Habsburg uralommal. Politikájában látszólag kész kompromisszumot kötni a Habsburg hatalommal, amíg a fejedelemség államisága és az erdélyi protestantizmus nincs veszélyben, azok érdekében kész meghozni minden áldozatot. Bethlen Miklós protestáns meggyőződésű és műveltségű államférfi megingathatatlan és rendíthetetlen őre az önálló protestáns fejedelemség hagyományainak. Ebben rejlik az ő államférfiúi nagysága.

A 18. század eleji Erdélyben uralkodó politikai viszonyok végveszélybe sodorták a fennálló viszonylagos belső rendet. II. Rákóczi Ferenc kurucrai által okozott pusztítások mértékét Rabutin hadjáratai növelték. Nem sikerült Erdélyt megóvnia a háború és felkelés pusztításaitól.^[30] A *Columba Noe* röpirat elkészítésére a Nagyenyedi Református Kollégium felégetése, az erdélyi városok és falvak elpusztítása készítette a kancellárt.^[31] A Nagyszében falai közé szorult Bethlen Miklós kancellár utolsó politikai röpirata, amelyben új politikai tervezetet és „megoldásokat” kívánt Erdélynek, annak a 18. századi európai államok közötti helyét és betöltendő szerepét próbálta meg kijelölni, „annak az európai politikai rendnek a tekintetbe vételével, amelynek megteremtéséért és biztosításáért jött létre az angol-holland-poroszosztrák szövetség”.^[32] A röpirat elkészítése és nyilvánosságra hozatala a szerző politikusi karrierjének végét eredményezte. A politikusi karrierjének befejezése és a zűrzavaros politikai viszonyok ellenére Bethlen Miklósnak sikerült minden külső politikai nyomás ellenére megtartania Erdély belső önállóságát, alkotmányát, régi közjogának főelveit, az erdélyi bevett vallások közötti egyensúlyt. A Habsburg udvar minden törekvése ellenére sem tudta elérni a hajdani erdélyi fejedelemség történelmi, kulturális és protestáns hagyományainak teljes megszüntetését.

IRODALOM

- Acsády Ignác (1899): *A karlovici béke története 1699*. Budapest.
- Asztalos Miklós (1936): Erdély története. In: *A történeti Erdély*. Szerk. Asztalos Miklós. Budapest.
- *A Heidelbergi Káté története Magyarországon*. Bp. 1965. (Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből – Studia et Acta Ecclesiastica, I.) Budapest.
- Benda Kálmán (1994): Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. In: *Erdélyi Múzeum*, 56. kötet, 3–4. füzet. www.epa.oszk.hu/00900/00979/01/benda.htm
- Bethlen Miklós (1955): *Bethlen Miklós önéletrása, 1-2*. [sajtó alá rend.] Tolnai Gábor, (Magyar Századok) Szépirodalmi, Budapest.
- Bethlen Miklós (1979): Olajágot viselő Noé Galambja... In: *Magyar gondolkodók 17. század*. Szerk. Tarnóc Márton. Budapest.

[30] Wass, 1896, 363–378.

[31] P. Szathmáry, 1868, 134–147.

[32] Juhász, 1945, 121.

- Bíró Vencel (1925): *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Kolozsvár.
- Bíró Vencel (2004): Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. In: *Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Sas Péter. I. köt., 590–608.
- Cserei Mihály (1983): *Erdély története (1661–1711)*. Budapest.
- Gömöri György (1991): Angol utazó az 1702-es Erdélyben. In: Gömöri György: *Erdélyiek és angolok*. [Héttorony, Budapest], 53–60.
- Gyárfás Elemér (1926): *Bethlen Miklós a kancellár*. Dicsőszentmárton.
- Endes Miklós (1935): *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest.
- Huszár Ferenc (1924): *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig*. Budapest.
- Illyés Géza (1930): Bethlen Miklós a kancellár (1642–1716). In: *Református Szemle*, XXIII. 4.
- Juhász István (1945): *Bethlen politikai pere*. Kolozsvár.
- Kálvin János (1909–1910): *A keresztyén vallás rendszere*. Pápa.
- Mályusz Elemér (2002): *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nagy Levente (2005): „Bethlen Miklós nótái” (Apor István Naplója Bethlen Miklós 1704-es peréről) In: *Lymbus*, 95–128. (www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73)
- Simonyi Ernő (1871): *Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*. Közzéteszi Simonyi Ernő. Akadémia, Pest.
- P. Szathmáry Károly (1868): *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed.
- P. Szathmáry Károly (1891): Gróf Bethlen Miklós tragoediája. In: *Történelmi Társulat*, 1–60.
- R. Várkonyi Ágnes (1997): Amiről Bethlen Miklós Önéletírása hallgat. In: *Korunk*, július. (www.korunk.org)
- R. Várkonyi Ágnes (1993): Bethlen Miklós gróf, a politikus. In: *Erdélyi Múzeum*, LV. kötet, 1–2. füzet, 7–12.
- R. Várkonyi Ágnes (1984): *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában 1660–1711*. Budapest.
- Tóth Zsombor (2007): *A koronatanú: Bethlen Miklós*. Debrecen.
- Wass György (1896): *Czegei Wass György Naplója*. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores, 35.) Budapest.
- Zoványi Jenő (1910): A Heidelbergi Káté hivatalos befogadása Magyarországon. In: Zoványi Jenő: *Kisebbségi dolgozatok a magyar protestánsok történetének köréből*. Sárospatak.
- Zoványi Jenő (1939): *A tiszántúli ref. egyházkerület története*. [Összeáll. ifj. Nagy Károly], Debrecen.
- Wesselényi István (1983): *Sanyarú világ*. I. köt. Közzéteszi Magyar András. Bukarest.

FORRÁSOK

- Bethlen Miklós: Olajágát viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyűlladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békekészség megszerzésére készített korszakos víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy - Britanniának királyné-

jának és a több keresztyén királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattatik Fridericus Gotefridus Veronensis által. Hágában Theophilus Philadelphus betűivel a kígyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV. Haus-, Hof und Staatsarchivban található, Hungarica Specialia Fasc. 365. jelzet alatt. 56r-65v.

- William Paget jelentései Earl of Nottinghamhez 1690-1691. London Public Record Office SP 80. 1695. november 1-i beszámolója. British Library Kézirattár. 8880/12.